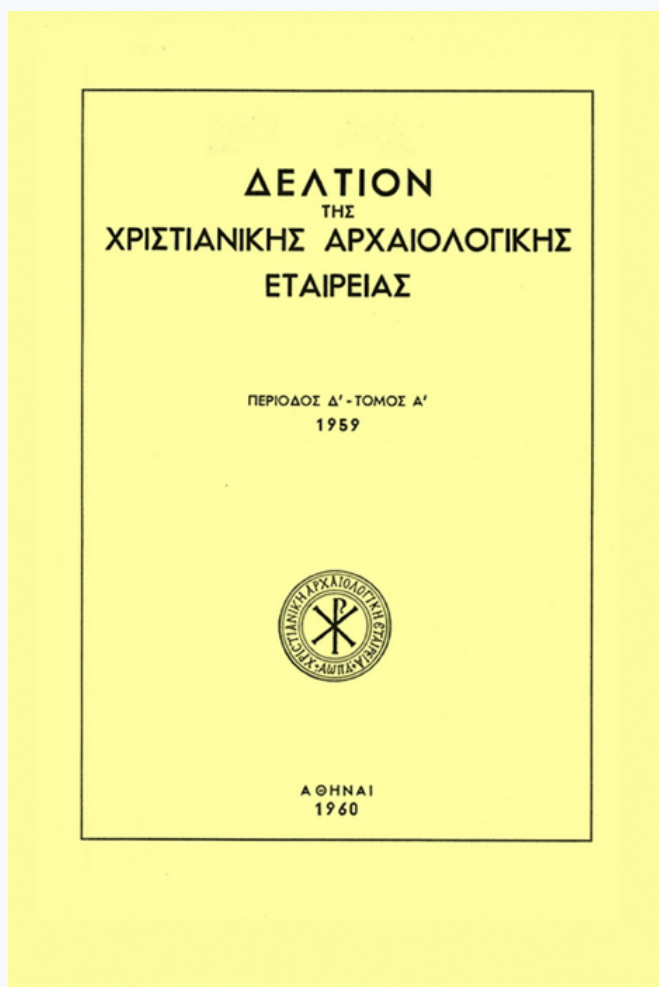

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 1 (1960)

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1959), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Βέη (1883-1958)

Η χρονολογία της κτιτορικής επιγραφής του Αγίου Δημητρίου του Μυστρά

Μανούσος ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

doi: [10.12681/dchae.706](https://doi.org/10.12681/dchae.706)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. (1960). Η χρονολογία της κτιτορικής επιγραφής του Αγίου Δημητρίου του Μυστρά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1, 72-79. <https://doi.org/10.12681/dchae.706>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η χρονολογία της κτιτορικής επιγραφής του Αγίου
Δημητρίου του Μυστρά

Μανούσος ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1959), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου
Βέη (1883-1958) • Σελ. 72-79

ΑΘΗΝΑ 1960

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΤΙΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ *

Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρά, ἓνα ἀπὸ τὰ ἀξιολογώτερα καλλιτεχνικὰ μνημεῖα τῆς πρωτεύουσας τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μορέως, ἔχει μελετηθῇ ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἀποψη ἀπὸ πολλοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητές¹. Ἡ χρονολογία ὅμως τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς του ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ προκαλῇ ἀμφισβητήσεις. Τὸ μικρὸ αὐτὸ μελέτημα ἔχει σκοπὸ νὰ διαλύσῃ τὶς ἀμφισβητήσεις αὐτὲς καὶ νὰ δώσῃ ὀριστικὴ, καθὼς ἐλπίζω, λύση στὸ ζήτημα.

Ἡ ἔμμετρον (σὲ ἰαμβικοὺς τρίμετρον) κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ποὺ ὀφείλεται στὸν κτίτορα τοῦ ναοῦ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας καὶ πρόεδρο Κρήτης Νικηφόρο Μοσχόπουλο², γνωστὸ λόγιον, βιβλιόφιλον καὶ συνθέτη καὶ ἄλλων παρόμοιων ἀφιερωτικῶν ἐπιγραμμάτων³, ἔχει δημοσιευθῇ ὡς τὴν πρῶτην φορὴν. Πρῶτος τὴ δημοσίευσε, ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, τὸν γραμμένο στὰ 1755 ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ἀνανία Λαμπάρδη, ὁ J. A. Buchon τὸ 1845⁴ καὶ ἔπειτα, σωστότερα, ἀπὸ αὐτοψία, ὁ K. Ζησίου τὸ 1891-1892⁵, ὁ G. Millet τὸ 1899⁶ καὶ πάλι ὁ K. Ζησίου

* Ἀνακοίνωση στὴ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς 20 Μαΐου 1958.

1. Adolf Struck, *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt*, Wien und Leipzig, 1910, σ. 74-87. — Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910, passim (βλ. τὸ εὔρετήριον, σ. 27). — Τοῦ ἴδιου, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, passim (βλ. τὸ εὔρετήριον, σ. 316). — Marie G. Sotiriou, *Mistra, une ville byzantine morte*, deuxième édition, Athènes, 1956, σ. 21-28. — Μανόλη Χατζηδάκη, *Μυστράς. Ἱστορία - Μνημεῖα - Τέχνη*. Δεύτερη ἐκδόση, Ἀθῆναι, 1956, σ. 34-47.

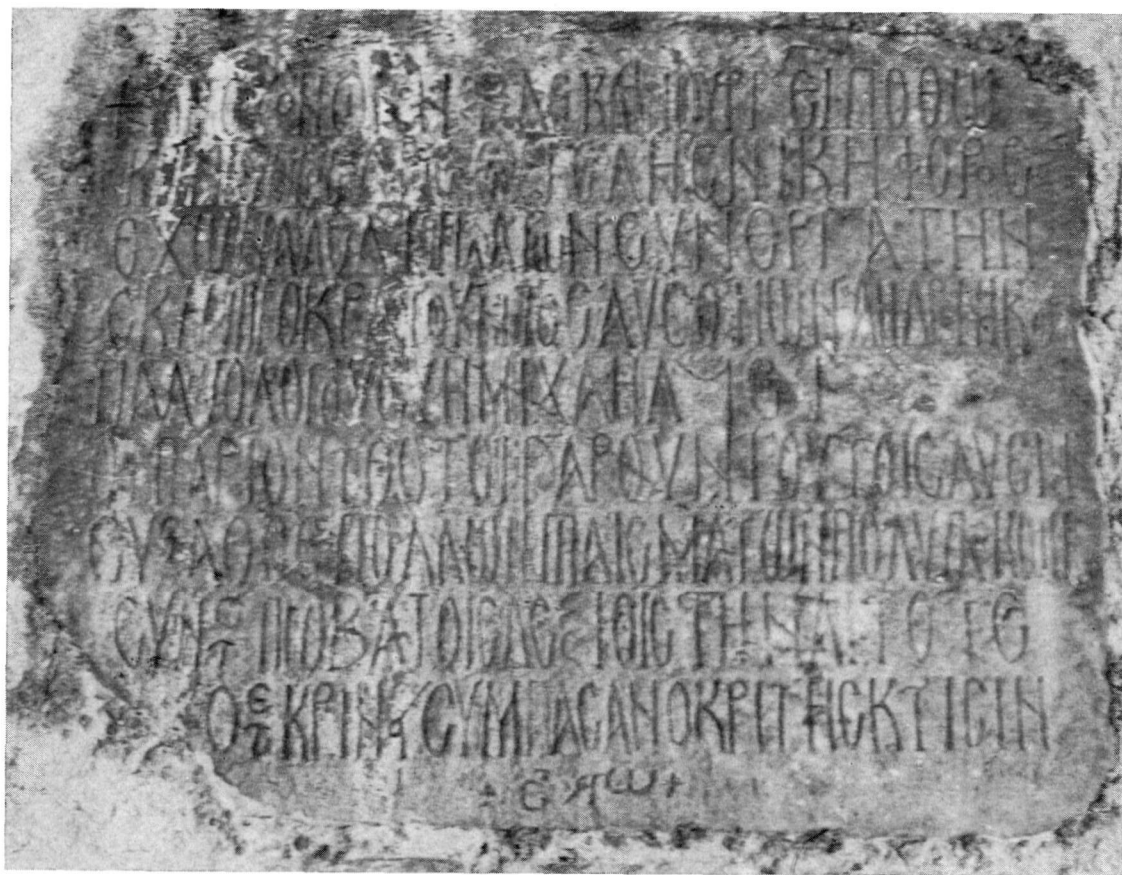
2. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, «*Byzantinische Zeitschrift*», τόμ. 12 (1903), σ. 215-223. Ἡ νεώτερη βιβλιογραφία γι' αὐτὸν ἔχει συγκεντρωθῇ στὴ μελέτῃ ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἐπόμενη ὑποσημείωση.

3. Βλ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Νικηφόρου Μοσχόπουλου ἐπιγράμματα σὲ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του, «*Ἑλληνικά*», τόμ. 15 (1957) (τιμητικὸς Σωκράτους Β. Κουγέα), σ. 232-246.

4. J. A. Buchon, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, τόμ. I, Paris, 1845, σ. LXXVIII (annexe A).

5. Κωνστ. Γ. Ζησίου, Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, «*Ἀθηνᾶ*», τόμ. 3 (1891), σ. 437-438 (ἀριθ. 5) (= Τοῦ ἴδιου, Σύμμικτα, Ἀθήνησιν, 1892, σ. 21-22).

6. Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, «*Bulletin de*

Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Μυσταῶ.

Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ.
Λεπτομέρεια τοῦ κάτω τμήματος μετὰ τὴν χρονολογίαν.

τὸ 1909¹. Ἀπὸ τὶς ἀναδημοσιεύσεις ποὺ ἀκολούθησαν ἄς σημειώσωμε τὴν ἐπανέκδοση τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως², τοῦ Μελ. Γαλανοπούλου³ καὶ τοῦ Μ. Χατζηδάκη⁴. Πρὶν παραθέσωμε τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, κρίνομε σκόπιμο νὰ προτάξωμε τὶς ἀκόλουθες σημειώσεις, ποὺ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μᾶς στείλῃ ὁ φίλος κ. Ν. Δρανδάκης, ἐπιμελητὴς τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μυστρᾶ :

Ἡ ἐπιγραφὴ εὐρίσκεται ἐντειχισμένη εἰς τὴν ἐξωτερικὴν νότιον πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας, παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ κτιρίου. Ἐχει χαραχθῇ ἐπὶ τεφρᾷ πλακός, ἡ ὁποία κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐντειχίσθη ὅταν ᾠκοδομεῖτο τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἐκκλησίας. Ἡ κάτω ἀριστερὰ γωνία τοῦ λίθου εἶναι ἀποκεκρουμένη. Φαίνεται δὲ ὅτι τοῦτο εἶχε συμβῇ πρὸ τοῦ χρόνου ἢ κατὰ τὸν χρόνον τοῦ ἐντειχισμού, ἐπειδὴ ὁ πληρὸν τὸ κενὸν τῆς ἀποκεκρουμένης γωνίας πηλὸς εἶναι ὁμοιος μὲ τὸν πηλὸν τὸν πληροῦντα ἀρμούς μεταξὺ λίθων καὶ πλίνθων, δι' ὧν ἔχει κτισθῇ ὁ παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ. — Διαστάσεις τῆς πλακός : πλάτος 0,507, ὕψος 0,40 μ. Ἡ ἐπιγραφὴ εἰς 9 στίχους. Εἰς τὸν 10^{ον} ἢ χρονολογία. Ἡ χάραξις τῶν γραμμάτων δὲν εἶναι βαθεῖα. Τὰ γράμματα τῶν 9 στίχων ἔχουν ὕψος περὶ τὰ 0,035. Τὰ διάστιχα 0,01 καὶ ὀλιγώτερον. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων τῆς χρονολογίας (10^{ον} στίχου) εἶναι 0,015.

Ἴδου τώρα τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς (βλ. καὶ πίν. 29)⁵, ποὺ εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὴν ἐξετάσωμε καὶ ἐπὶ τόπου, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1957, σὲ ἐπίσκεψή μας στὸ Μυστρᾶ :

*Τὸν θεῖον οἶκον τόνδε καινουργεῖ πόθῳ
Κρήτης πρόεδρος εὐτελὲς Νικηφόρος
ἔχων ἀδελφὸν Ἀαρὼν συνεργάτην,
σκηπτροκρατοῦντος Ἀδσόνων Ἀνδρονίκου*
5 *Παλαιολόγου σὺν Μιχαὴλ υἱεῖ.
Οἱ παριόντες τοιγαροῦν τούτοις λύσιν
εὔξασθε πολλῶν πταισμάτων πολυπλόκων
σύν τε προβάτοις δεξιόις στήναι τότε,
ὅτε κρινεῖ σύμπασαν ὁ κριτὴς κτίσιν.*
10 *† ἔτ(ους) ,ϝω' †*

Correspondance Hellénique », τόμ. 23 (1899), σ. 121 - 122 (ἀριθ. XI) (βλ. καὶ φωτοτυπία τῆς pl. XX bis, 1).

1. Κ. Γ. Ζησίου, Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος, « Βυζαντίς », τόμ. 1 (1909), σ. 431 (ἀριθ. 122).

2. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, ὁ.π., σ. 219 - 220.

3. Μελετίου Εὐαγ. Γαλανοπούλου, Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες Λακωνίας, ἐν Ἀθήναις, 1939, σ. 135 (καὶ εἰκ. 43).

4. Μ. Χατζηδάκη, Μυστρᾶς, σ. 35.

5. Τίς δύο φωτογραφίαις (πίν. 29 - 30) τίς ὀφείλω στὴν εὐγενεὴ προθυμίαν τοῦ καθηγητῆ κ. Ἀ. Ξυγγοπούλου καὶ τοῦ καλλιτέχνη κ. Φώτη Ζαχαρίου.

Ὁ τελευταῖος στίχος 10, πὺν μᾶς δίδει τὴ χρονολογία, λείπει ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Buchon. Στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Ζησίου ὁ στίχος αὐτὸς φέρεται: *†* *Ἐτ(ει) ,ζωι' 1*, ἐνῶ στὴν ἔκδοση τοῦ Millet τὸν βρῖσκομε: *†* *Ἐτους ,ζωιη' †*. Κατὰ τὴν πρώτη ἀνάγνωση δηλαδὴ τοῦ Ζησίου, ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐκτίστηκε ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο στὰ (6810-5508 =) 1301/2, ἐνῶ, κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Millet, ἐκτίστηκε στὰ (6818-5508 =) 1309/10. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ ὅσους ἔγραψαν ἔπειτα γιὰ τὸ ναὸ ἄλλοι, ἀκολουθώντας τὸ Ζησίον, ἐτοποθέτησαν τὴν οἰκοδομὴ του στὰ 1301/2², ἄλλοι, ἀκολουθώντας τὸ Millet, τὴν ὥρισαν στὰ 1309/10³, καὶ ἄλλοι ἀμφιταλαντεύθηκαν ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς χρονολογίες⁴.

Οὐτε ὅμως ἡ πρώτη ἀνάγνωση τοῦ Ζησίου, μὰ οὐτε καὶ ἡ ἀνάγνωση τοῦ Millet εἶναι ἡ σωστή. Ὁ ἴδιος ὁ Ζησίον, ἐπανεκδίδοντας, ὕστερα ἀπὸ ἔλεγχο τῶν ἀναγνώσεών του καὶ τῆς ἔκδοσης Millet, τὴν ἐπιγραφὴν τὸ 1909⁵ παράθεσε τὸ στίχο 10 ὡς ἐξῆς: *†* *ἔτ(ους), ζω † ν(εμήσεως) Ι*. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἀνάγνωση τοῦ Ζησίου, ὅπως ἐξακριβώσαμε ἀπὸ αὐτοψία καὶ ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς φωτοτυπίες τῆς ἐπιγραφῆς πὺν παράθεσαν ὁ Millet καὶ ὁ Γαλανόπουλος⁶ καὶ καθαρώτερα ἀπὸ τὴ φωτοτυπία τοῦ κάτω τμήματος (στίχ. 9-10) τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς πὺν παραθέτομε ἐδῶ (βλ. πίν. 30), εἶναι ἡ μόνη σωστή. Μὲ τὴ διαφορὰ πὺς σήμερα τοῦλάχιστο, μετὰ τὰ *†* *ἔτ(ους) ,ζω' †*, δὲ διακρίνεται τὸ *ν(εμήσεως) Ι* πὺν διάβασε ἡ νόμισε πὺς διάβασε ὁ Ζησίον. Ὅσο γιὰ τὴν ἀρχικὴν του παρανάγνωση, αὐτὴ ἐξηγεῖται εὐκόλα: εἶχε διαβάσει ὡς *ι* τὸ σταυρὸ πὺν βρῖσκεται μετὰ τὸ *,ζω'* (ὅτι πρόκειται γιὰ σταυρὸ, τὸ δείχνει ὁ συμμετρικὰ ἀντίστοιχὸς του σταυρὸς πὺν βρῖσκεται πρὶν ἀπὸ τὸ *ἔτους*). Ἀντίθετα, ἡ ἀνάγνωση τοῦ Millet φαίνεται

1. Κωνστ. Γ. Ζησίου, « Ἀθηνᾶ », τόμ. 3 (1891), σ. 438 (πρβλ. καὶ σ. 441, σημ. 2, ὅπου ἐπαναλαμβάνει ὅτι στὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴ « ἀσφαλῶς ἀναγινώσκεται *,ζωι' >* »).

2. Γεωργίου Ἀ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1942, σ. 422.

3. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 220. — Marie G. Sotiriou, Mistra, σ. 21.

4. A. Struck, ὁ.π., σ. 76 (ἔτ. 1309/10) καὶ σ. 82 (ἔτ. 1309/10 καὶ « 1302 oder 1309 »!). — [Friedrich Gerke], Der Peloponnes. Landschaft, Geschichte. Kunststätten, Athen, 1944, σ. 257 (ἔτ. 1310) καὶ σ. 262 (ἔτ. 1302!).

5. Κ. Γ. Ζησίου, « Βυζαντίς », τόμ. 1 (1909), σ. 431.

6. Ὁ Γαλανόπουλος, ὁ.π., ἐνῶ παραδέχεται ὅτι « μετὰ τὰ ψηφία *,ζω*, δηλοῦντα τὸ ἔτος τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ, διακρίνεται σταυρὸς (†) », προσθέτει ὅτι « τοῦτον ἐκρίναμεν ὀρθότερον νὰ ἀντικαταστήσωμεν διὰ τοῦ γράμματος *ι*, διορθώσαντες οὕτω τὴν χρονολογίαν εἰς *,ζωι' = 6810 = 1302 μ.Χ.*, συμβιβασμένην καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς, φερούσης τὸν υἱὸν Μιχαὴλ συμβασιλέα τοῦ πατρὸς Ἀνδρονίκου, ὅστις, ὡς γνωστὸν, συμβασιλεύει αὐτῷ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1295 ». Ὅτι ἡ διόρθωση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀναγκασί, θὰ τὸ δείξωμε παρακάτω.

τελείως ἀδικαιολόγητη, γιατί μεταξύ τοῦ ,ζω' καὶ τοῦ δεύτερου σταυροῦ δὲν ὑπάρχει κἄν χώρος γιὰ τὰ ψηφία ιη πὺν διαβάζει. Ἡ σωστή λοιπὸν χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι (6800 - 5508 =) 1291/2. Ἔτσι ἄλλως τε τὴ διάβασε καὶ ἔγκυρος νεώτερος μελετητής, ὁ Μ. Χατζηδάκης¹, καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲ μπορεῖ πιά νὰ ὑπάρξῃ καμμιά ἀμφισβήτηση.

Μιὰ ἄλλη ὅμως βασικὴ ἀμφισβήτηση ἐπροβλήθηκε ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ Μ. Χατζηδάκη ὡς πρὸς τὴ γνησιότητα τοῦ τελευταίου αὐτοῦ στίχου τῆς ἐπιγραφῆς πὺν παρέχει τὴ χρονολογία. Παραθέτομε ἐπὶ λέξει ὅσα γράφει ὁ κ. Χατζηδάκης στὸ ὠραῖο βιβλίον του γιὰ τὸ Μυστρᾶ, πὺν δὲν εἶναι ἓνας ἀπλὸς τουριστικὸς ὁδηγός, ἀλλὰ ἔργο μὲ πολλὰ νέα γιὰ τὴν ἔρευνα στοιχεῖα καὶ σὲ ἀπόλυτα ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο. Γράφει λοιπόν, μετὰ τὴν παράθεση τῶν 9 στίχων τῆς ἑμμετρῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς:

« Κάτω ἀπὸ τὰ κομπᾶ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς μεταγενέστερο, νομίζω, καὶ ἀδέξιο χέρι ἔχει χαράξει: *†* *ἔτ(ους)* ,ζω' *†* πὺν ἀντιστοιχεῖ μὲ 6800 = 1291/2 μ.Χ. Ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι ἀπαράδεκτη, γιατί ἡ συμβασιλεία Ἀνδρονίκου καὶ Μιχαὴλ ἄρχισε μόλις τὸ 1294. Παλαιότερα ὁ Millet εἶχε διαβάσει τὴ χρονολογία ,ζωιη' = 1309/10 πὺν εἶναι λογικώτερη, ἀλλὰ τὰ ἴχνη τοῦ ιη δὲν μπορέσαμε νὰ τὰ βροῦμε. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ χρονολογία εἶναι γραμμένη ἀπὸ χέρι μεταγενέστερο, μποροῦμε νὰ μὴ τὴν λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας. Γιὰ μᾶς ὁ Ἁγ. Δημήτριος κτίσθηκε μετὰ τοῦ 1304, πὺν ξέρομε ὅτι ὁ Νικηφόρος ἀποφάσισε νὰ πάῃ στὴν ἔδρα του, καὶ τοῦ 1311/12, πὺν σημειώνει ὁ ἴδιος, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω »².

Ἡ ἀμφισβήτηση αὕτη τῆς γνησιότητος τῆς χρονολογίας τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι σοβαρὴ καὶ γι' αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἐξετάσωμε ἓνα πρὸς ἓνα τὰ ἐπιχειρήματα, στὰ ὁποῖα τὴ στηρίζει ὁ κ. Χατζηδάκης. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ εἶναι τρία, ἓνα παλαιογραφικὸ (ἡ χάραξη ἀπὸ μεταγενέστερο ἀδέξιο χέρι) καὶ δυὸ ἱστορικά: τὸ ἀσυμβίβαστον τῆς χρονολογίας 1291/2 ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος μὲ τὴν συμβασιλείαν τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ Μιχαὴλ (1294 κ.ξ.) καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μὲ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Νικηφόρου στὸ Μυστρᾶ (1304). Ἄς τὰ δοῦμε μὲ τὴ σειρά τους.

α) Συγκρίνοντας τὰ λιγιστὰ γράμματα τοῦ στίχου 10 μὲ τὰ γράμματα τῶν προηγούμενων στίχων τῆς ἐπιγραφῆς, παρατηροῦμε πὺς ἡ μόνη διαφορὰ πὺν παρουσιάζουν ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἀποψη βρίσκεται στὸ ὅτι εἶναι μικρότερα καὶ στρογγυλώτερα, ἐνῶ τὰ προηγούμενα ἔχουν τὸ ἴδιον ἢ μικρότερον πλάτος, ἀλλὰ διπλάσιον ὕψος. Ἡ διαφορὰ ὅμως αὕτη ἐξηγεῖται εὐκόλως καὶ φυσικά: Ὁ χαράκτης τοῦ τελευταίου στίχου εἶχε στὴ διάθεσίν του πολὺ μικρότερον σὲ ὕψος διάστημα (τὸ μισὸ καὶ λιγώτερον, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ τηρήσῃ

1. Βλ. τὴν περικοπὴν τοῦ κ. Χατζηδάκη πὺν παραθέτομε ἀμέσως παρακάτω.

2. Μ. Χατζηδάκης, Μυστρᾶς, ὁ.π.

καὶ τὰ διάστιχα κανονικά) ἀπ' ὅ,τι γιὰ τοὺς προηγούμενους στίχους, γιατί εἶχε φτάσει πιά στὴ βάση τῆς πέτρας¹. Ἄν διατηροῦσε τὸ ἴδιο στενόμακρο σχῆμα τῶν γραμμάτων, αὐτὰ θὰ γίνονταν ἀπελπιστικά μικρά, δυσκολοχάρακτα καὶ δυσδιάκριτα. Ἡ μόνη λύση, γιὰ νὰ τὰ μεγαλώσῃ κάπως, ἦταν νὰ τὰ πλατύνῃ, ἀφοῦ μάλιστα εἶχε ὅλο τὸ πλάτος τοῦ στίχου ἐλεύθερο. Κι' αὐτὸ ἔκαμε. Ἔτσι, ξαπλώνοντάς τα ὅσο μπορούσε καὶ προσθέτοντας τοὺς σταυροὺς δεξιά καὶ ἀριστερά, ἐπιδίωξε συγχρόνως νὰ καλύψῃ ὅσο γινόταν περισσότερο τὸ κενὸ τοῦ στίχου, γιὰ νὰ μὴν ἔλθῃ σὲ χτυπητὴ δυσαρμονία μὲ τοὺς προηγούμενους, ποὺ δὲν παρουσίαζαν κανένα κενό. Μὰ καὶ παρ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀναλογίας μεταξὺ τοῦ πλάτους καὶ τοῦ ὕψους τῶν γραμμάτων (ἀπὸ $1\frac{1}{2}$ σὲ $1\frac{1}{1}$ περίπου), τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων δὲν ἄλλαξε οὐσιαστικά: Ἄν συγκρίνωμε τὸ πρῶτο γράμμα Ε (τῆς λ. *ἔτ(ους)*) μὲ τὸ Ε τῆς πρώτης λ. *ὅτε* τοῦ στίχου 9, πού, ὅπως εἶναι χαραγμένο πάνω ἀπὸ τὸ τ, ἔχει χάσει τὸ μισό του ὕψος καὶ ἔχει λάβει τὶς ἴδιες περίπου διαστάσεις, θὰ διαπιστώσωμε πὼς τὰ δυὸ Ε εἶναι ἀπαράλλακτα σχεδόν. Ἀνάλογη ὁμοιότητα στὸ σχῆμα, παρὰ τὸ διαφορετικὸ ὕψος τῆς κάθετης κεραίας, παρουσιάζει καὶ τὸ *ς* τῆς χρονολογίας μὲ τὸ *ς* τῆς λ. *ςῆναι* τοῦ στίχου 8. Μὰ καὶ τοῦ *ω* ἀκόμη τὸ σχῆμα, ὅσο καὶ ἂν εἶναι παραμορφωμένο ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ διαπλάτυνση, μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ *ω* τῶν λέξεων πολλῶν πταισμάτων τοῦ στίχου 7, ἀφοῦ ἡ μεσαία κεραία του φτάνει στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὶς δυὸ ἀκραίες. Ὡστε ἡ χρονολογία εἶναι γνήσια, χαραγμένη ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι τοῦ χαράκτη τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ὄχι ἀπὸ χέρι μεταγενέστερο. Πιστεύω πὼς ὁ κύριος λόγος ποὺ παρακίνησε τὸν κ. Χατζηδάκη νὰ τὴ θεωρήσῃ μεταγενέστερη προσθήκη ἦταν τὸ ὅτι ἡ χρονολογία αὐτὴ δὲ φαινόταν νὰ συμβιβάζεται μὲ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἢ ἀθέτησὴ της, ὑπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτές, ἔμοιαζε νὰ ὑπαγορεύεται ἀπὸ μιὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα. Τὰ πράματα ὅμως ἀλλάζουν ἐντελῶς ἀπὸ τὴ στιγμή πού θ' ἀποδειχτῇ πὼς τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ δεδομένα μπορούν νὰ συμβιβαστοῦν μ' αὐτὴ τὴ χρονολογία. Καὶ θὰ δοῦμε πὼς μπορούν.

β) Οἱ στίχοι 4-5 τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρουν πὼς ὁ Νικηφόρος ἔκτισε τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ «*σκηπτοκρατοῦντος Αὐσόνων Ἀνδρονίκου | Παλαιολόγου σὺν Μιχαὴλ νιέι*». Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρό-

1. Ἡ χάραξη τῆς χρονολογίας σὲ βυζαντινὲς ἐπιγραφὰς μὲ διαφορετικοῦ μεγέθους (καὶ μάλιστα μικρότερα) στοιχεῖα δὲν εἶναι ἄλλωστε πρᾶμα ἀσυνήθιστο. Πρβλ. πρόσχειρα τὶς ἐπιγραφὰς τὶς δημοσιευμένες ἀπὸ τὸν Ἀ. Κ. Ὁρλάνδο στὸ «Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τόμ. Δ' (1938), σ. 101, εἰκ. 69.1 καὶ τόμ. Ζ' (1951), σ. 141, εἰκ. 7.1, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τόμ. IV, Venezia, 1932, σ. 429 (ἀριθ. 5), 435 (ἀριθ. 7), 458 (ἀριθ. 33), 459 (ἀριθ. 34), 466 (ἀριθ. 46) καὶ 509 (ἀριθ. 1).

νικο Β' τὸν Παλαιολόγο (1282 - 1328) καὶ τὸ γιό του Μιχαήλ Θ' († 1320). Εἶναι γνωστὸ πὺς ὁ Μιχαήλ Θ' ἀναγορεύθηκε καὶ ἐστέφη αὐτοκράτορας τὴν 21 Μαΐου 1294 (ἢ 1295)¹ καὶ ἀπὸ τότε ἕως τὸ θάνατό του (1320) συγκυβερνοῦσε μὲ ἴσα δικαιώματα μαζὶ μὲ τὸν πατέρα του Ἀνδρόνικο Β'. Ἡ χρονολογία λοιπὸν τῆς ἐπιγραφῆς 1291/2 φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀσυμβίβαστη. Στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν εἶναι. Γιατὶ εἶναι ἐπίσης γνωστὸ, ἀπὸ τὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ ἱστορικοῦ Παχυμέρη (II, 87 καὶ I, 449 - 500, Bonn) πὺς ὁ Μιχαήλ Θ' ἤδη ἀπὸ τὸ 1281 εἶχε ἀνακηρυχθῆ σὲ βασιλέα ἀπὸ τὸν πάππο του Μιχαήλ Η' τὸν Παλαιολόγο². Ὅσο κι' ἂν ἦταν λοιπὸν τυπικὰ καὶ οὐσιαστικὰ (ἀφοῦ ἦταν ἀκόμη ἀνήλικος) περιορισμένη ἡ βασιλικὴ του δικαιοδοσία ἀπὸ τὸ 1281 ὡς τὸ 1294³, ὁπότε μὲ τὴν ἀναγόρευσίν του σὲ βασιλέα - αὐτοκράτορα ἀπόκτησε — γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου — τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τὸ συναυτοκράτορα πατέρα του⁴, ὅμως ὁ τίτλος τοῦ βασιλέα ποὺ ἔφερε ἦταν ἀρκετός, ὥστε νὰ μνημονεύεται κάποτε ὡς συμβασιλεὺς πλάϊ στὸν πατέρα του. Αὐτὸ ἐγίνε καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο — πὺς μπορούμε νὰ τὸ ἀποκλείσωμε κατηγορηματικὰ; — ποὺ ἔκρινε καλὸ, μετὰ τὸ «*σκηπτοκρατοῦντος Ἀυσόνων Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου*», νὰ προσθήσῃ καὶ τὸ «*σὺν Μιχαήλ υἱέϊ*». Ἀξίζει, ἐξ ἄλλου, νὰ παρατηρηθῇ ὅτι τὸ κύριο βάρος τῆς φράσης, ὅπως εἶναι διατυπωμένη, δὲν πέφτει σ' αὐτὸ τὸ πρόσθετο «*σὺν Μιχαήλ υἱέϊ*», ἀλλὰ στὸ «*σκηπτοκρατοῦντος... Ἀνδρονίκου*», ποὺ φέρεται σὲ ἐνικὸ ἀριθμὸ: ἂν ἦταν ἤδη καὶ οἱ δυὸ συναυτοκράτορες, θὰ εἶχε γράψῃ «*σκηπτοκρατούντων*» ἢ κάτι ἀνάλογο⁵. Οἱ φράσεις λοιπὸν αὐτὲς δὲν μᾶς ὑπο-

1. Βλ. Averkios Th. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259 - 1453, Inaugural - Dissertation, Speyer a. Rh., 1938, σ. 36 (ἀριθ. 59) καὶ ἰδίως Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, ἀναγόμεναι καὶ στέφει τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 22, ἀριθ. 2), ἐν Ἀθήναις, 1956, σ. 186 καὶ 236.

2. Βλ. Averk. Th. Papadopoulos, ὁ.π. καὶ Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, ὁ.π., σ. 185 - 186 καὶ 236.

3. Πρβλ. Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, ὁ.π., σ. 188.

4. Βλ. αὐτόθι, σ. 187 - 188 καὶ 214 - 215. Πρβλ. καὶ G. Ostrogorsky, Histoire de l'État Byzantin, trad. française de J. Guillard, Paris, 1956, σ. 501.

5. Σὲ ἐπιγραφὴν τοῦ 1304, δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν G. Gerola, ὁ.π., σ. 538 (ἀριθ. 7) βρίσκομε τὴ χρῆσιν τοῦ πληθυντικοῦ: «*ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν δρθοδόξων καὶ φιλοχρίστων ἡμῶν βασιλέων κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῆς εὐσεβεστάτης Ἀγούσης κυρᾶς Εἰρήνης καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ κυροῦ Μιχαήλ*». Τὸ ἴδιο καὶ σὲ ἀγιορειτικὸ ἐγγραφο τοῦ 1313, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Paul Lemerle, Actes de Kutlunus, Paris, 1946, σ. 51 (ἀριθ. 8): «*ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων καὶ ἐκ Θεοῦ ἐστεμμένων βασιλέων ἡμῶν Ἀνδρονίκου μεγάλου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ρωμαίων Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου καὶ Εἰρήνης τῆς εὐσεβεστάτης ἀγούσης, Μιχαήλ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ρωμαίων Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου...*» κλπ.

χρεώνουν όπωσδήποτε ν' άθιγέσωμε τή χρονολογία 1291/2 τής επιγραφής.

γ) Έμπόδιο πραγματικά άνυπέρβλητο για τήν άποδοχή τής χρονολογίας τής επιγραφής 1291/2 ως γνήσιας φαινόταν ν' άποτελῃ, ως τόν τελευταίο καιρό, τό δῆθεν άσφαλές δεδομένο ότι ό Νικηφόρος Μοσχόπουλος έλαβε «κατ' επίδοσιν» τή μητρόπολη Λακεδαιμονίας μόλις τό 1304. Τήν έκδοχή όμως αυτή, πού τήν ύποστήριξε ό βιογράφος του 'Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς¹ και τή δέχτηκαν άβασάνιστα όλοι οι έπειτα έρευνητές, τήν άποδείξαμε έντελώς έσφαλαμένη στην πρόσφατη μελέτη μας για τό Μοσχόπουλο πού αναφέραμε ήδη και παραπάνω²: 'Ο 'Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς είχε επικαλεστή ένα άχρονολόγητο πατριαρχικό γράμμα πρὸς τό Νικηφόρο, πού τό τοποθετοῦσε αυθαίρετα στα 1304. Τό γράμμα όμως αυτό, ανεξάρτητα από τήν αυθαίρετη χρονολόγησή του, έδείξαμε πώς δέν αναφέρεται, όπως ένόμισε ό 'Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, στην παραχώρηση στο Νικηφόρο τής μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αλλά στην παροχή ετήσιας επιχορήγησης από τὰ εισοδήματα μιᾶς από τις επισκοπές τις ύποκείμενες στη μητρόπολη Μονεμβασίας. Δέν έχει λοιπόν καμμιᾶ σχέση τό γράμμα και ή — αυθαίρετη άλλως τε — χρονολογία 1304 με τόν έρχομό τοῦ Νικηφόρου στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας. 'Από τήν άλλη μεριά, στην ίδια μελέτη μας, με τή βοήθεια ενός επιγράμματος στον κώδικα *Ambros. Z 34 sup.* (φ. 295r), πού αναφέρει ρητά πώς ό κώδικας αυτός εγράφηκε «*Κρήτης ποιμένι και Σπαριάδος... Νικηφόρῳ*» (άρα για χάρη τοῦ Νικηφόρου Μοσχοπούλου) «*κατά μήνα Αύγουστον τής β' Ινδικιῶνος τοῦ ςψ'ζ' έτους*» (= 1289), άποδείξαμε³ πώς ό Νικηφόρος Κρήτης ήδη τήν εποχή αυτή (τόν Αύγουστο τοῦ 1289) είχε λάβει «κατ' επίδοσιν» τή μητρόπολη Λακεδαιμονίας, πού τό καλοκαίρι τοῦ 1285 τήν κατείχε άλλος μητροπολίτης, ό 'Ιωάννης. Έτσι, ύστερα απ' αυτό τό νέο στοιχείο, ή χρονολογία 1291/2 πού μάς παρέχει ή κτιτορική επιγραφή τοῦ ναοῦ όχι μόνο δέν είναι άσυμβίβαστη με τὰ ιστορικά δεδομένα, αλλά και φαίνεται πολὺ φυσική: 'Ο Νικηφόρος, δυό - τρία χρόνια μετά τήν εγκατάστασή του στη μητροπολιτική έδρα τής Λακεδαιμονίας, πού τή μετάρφερε στο Μυστρά, επιδόθηκε με ζήλο στην οίκοδομή τοῦ μητροπολιτικοῦ του ναοῦ.

Τό συμπέρασμα πού προκύπτει, νομίζομε, απ' όλα τὰ παραπάνω είναι ότι ή σωστή χρονολογία τής κτιτορικής επιγραφής τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγ. Δημητρίου τοῦ Μυστρά είναι τό έτος 1291/2 και ότι ή χρονολογία αυτή είναι

1. 'Α. Παπαδόπουλου - Κεραμέως, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, ό.π., σ. 217 - 221.

2. Μ. 'Ι. Μανούσακα, Νικηφόρου Μοσχοπούλου επιγράμματα κλπ., ό.π., σ. 240 - 243, όπου διεξοδική ανάπτυξη τοῦ ζητήματος.

3. Αυτόθι, σ. 235 - 240.

γνήσια καὶ πρέπει νὰ γίνη παραδεκτή. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἔχει σημασία, γιατί ἀνεβάζει τὴν οἰκοδομὴ τοῦ ναοῦ ἀρκετὰ χρόνια παραπάνω. Ἔτσι ὁ μητροπολιτικὸς αὐτὸς ναὸς τοῦ Μυστρᾶ ἀποδεικνύεται, ἂν ὄχι παλαιότερος, τοῦλάχιστο σύγχρονος τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, πού, κτισμένος (κατὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου¹) μεταξὺ 1290 καὶ 1295, ἐθεωρεῖτο μέχρι σήμερα² ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τῆς πρωτεύουσας τοῦ Δεσποτάτου τῶν Παλαιολόγων.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

1. Ἀ. Ὁρλάνδου, Δανιὴλ ὁ πρῶτος κτίτωρ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τοῦ Μυστρᾶ, « Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν », τόμ. 12 (1936), σ. 443 - 448.

2. Βλ. D. A. Zakythinos, Le despotat grec de Morée. Tome second. Vie et institutions, Athènes, 1953, σ. 296 καὶ Μ. Χατζηδάκη, Μυστρᾶς, σ. 47 - 55.